

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ FELSEFE BÖLÜMÜ
BENİM FİLOZOFUM PROJESİ

MİCHEL FOUCAULT(1926-1984)

“GÖRÜNÜRLÜK BİR TUZAKTIR.”(Hapishanenin Doğuşu,1992)

Sıla Gündük-2021277024

Görünmeyen Duvarlar: Foucault ve Modern Zihnin“ Hapishanesi”

“Görünürlük Bir Tuzaktır” Michel Foucault(Hapishanenin Doğuşu, 1992)

Foucault’un “Görünürlük Bir Tuzaktır” sözü gözetim ve özgürlük arasındaki çelişkileri sorguladığı derin bir ifadedir. Bireylerin sürekli görünür olmaya zorlandığı modern gözetim toplumunu eleştirmektedir. Bu söz beni etkilemiş olup, modern toplumda bireyin sürekli olarak izleniyor olma halinin özgürlüğü nasıl sınırladığını anlamamda etkili olmuştur. Bu düşünce ise makaleyi yazmaya karar vermemde büyük rol oynamıştır. Modern toplumlar, yalnızca fiziksel hapishanelerle değil; bireyin davranışlarını şekillendiren görünmez gözetim ağı ile çevrilidir. Bu çalışmada, Foucault’nun gözetim, disiplin ve iktidar kavramları etrafında modern toplumun hapishanesi kavramını inceleyeceğim.

Michel Foucault’nun düşünce merkezinde yer alan iktidar kavramı, siyaset felsefesindeki iktidar anlayışı tanımından bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Geleneksel anlamıyla iktidar, yasa koyan belirli bir otoritenin tekelinde olan hiyerarşik bir yapıdır. Foucault ise iktidarı daha genişleterek, dinamik ve çok yönlü bir ilişki olarak ele almaktadır. Ona göre iktidar sadece yasalar koyan baskıcı bir güç değil; bireylerin davranışlarını ele geçiren, bilgi üretimini sağlayan, toplumsal normları belirleyen ve bireylerin öznelliklerini şekillendiren üretken bir mekanizma olarak ele almaktadır. İktidarı yalnızca makro düzeyde yasaların uygulandığı baskı biçimi olarak değil, gündelik hayatın içindeki yapılarda nasıl şekillendiğini göstermektedir. Okuldaki öğretmen ve öğrenci arasındaki ilişki içerisinde, hasta doktor arasındaki iletişimde, iş yerinde yönetici ile çalışan arasındaki hiyerarşide ve hatta aile içinde ebeveyn ile çocuk arasındaki otorite ilişkisinde de kendini göstermektedir. *“Hapishanenin Doğuşu” adlı eserinin sonunda modern iktidarı “büyük bir gözaltı” olarak tanımlayan (Foucault,1992), kendini öne çıkartan, gösteriş ve debdebe içinde kendini dışa vuran ve gücünü bu gösteriştan alan eski siyasal sistemdeki iktidarın, bireyin oluşmasını engellediğini, oysa karanlıklara çekilen modern iktidarda herkesin bireyselleştirilmeye çalışıldığını öne sürmektedir.(Foucault,1992) Foucault’ya göre bireyselleştirmek, gözetim altında tutmak ve cezalandırmak yani egemen olmaktır. Böylece modern iktidar çocuğu okulla, hastayı hastaneyle, deliyi tımarhaneyle, askeri orduyla, suçluyu hapishaneyle kuşatarak, bireyselleştirmiş, kaydetmiş, sayısal hale getirmiş, egemen olmuştur. Herkes bir yerde kayıtlı hale gelince, denetim altında olacak, gözetim altında tutulacaktır”(SPAHI,2022)*Bu bağlamda Foucault, iktidarı her yere erişebilen bir “ilişkiler ağı”olarak tanımlamaktadır. İktidar bilgilerden hareketle bireylerin nasıl davranması gerektiğine dair normlar belirler. Bu bağlamda iktidar, bireylerin nasıl hareket ettiklerini, nasıl algıladıklarını da şekillendiren bir kavram haline gelmektedir. Foucault bunu iktidar bilgi ilişkisi olarak adlandırmaktadır. İktidar bilgi üretmektedir ve bu bilgi de iktidarın üretilmesini sağlamaktadır. Foucault aynı zamanda iktidarın direniş olarak var olduğunu vurgulamaktadır. İktidar ilişkileri değişkendir, farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır ve bireylerin direnme, karşı koyma potansiyellerini karşılamaktadır.

Bu bağlamda Foucault'un iktidar söylemleri, sadece bireye uygulanan baskıyı açıklamakla kalmaz; aynı zamanda özgürleşme sürecinin de izini sürmektedir. Foucault'un iktidar anlayışı, modern toplumun değişimini, bireylerin nasıl denetlendiğini ve bireyin özgürlüğünün nasıl şekillendiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Foucault'un iktidar anlayışı , günümüzde sosyal medya platformları üzerinden işleyen gözetim mekanizmalarını anlamamıza olanak sağlamaktadır. Bireyler sosyal medya hesapları, telefonlar, çevrim içi alışverişler, uygulamalar aracılığıyla sürekli olarak veri üretirler. Bu veriler şirketler, devletler tarafından analiz edilerek bireylerin alışkanlıkları, hangi konulara eğilim gösterdikleri hakkında profiller oluşturulmaktadır. Foucault'un sürekli gözlem ve bireyin incelenip normlara göre sınıflandırılması, dijital ortamda daha detaylı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Dijital gözlem, yalnızca bireyin sosyal yaşantısını değil; tüketim tercihlerini, eğilimlerini, kimliklerini de biçimlendirmektedir. Algoritmalar yoluyla bireylerin karşısına çıkan reklamlar, içerikler bireylerin davranışlarını yönlendirmektedir. Foucault'nun iktidarın “bilgi üretmek bireyi şekillendirme” işlevi, burada teknolojik araçlar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Sosyal medya ve dijital platformlar aracılığıyla birey hem denetlenen hem de kendini denetleyen bir özneye dönüşmektedir. Foucault'nun modern toplum analizinde önemli bir yere sahip olan disiplin kavramı, iktidarın yalnızca yasa koyucu ve baskıcı bir kavram olmadığını, aksine bireylerin bedenleri ve zihinleri üzerinde derin ve üretken bir biçimde işlediğini ortaya koyar. Disiplin ve Ceza (Foucault,1975) adlı eserinde Foucault'ya göre disiplin merkezli iktidar sürekli, görünmez, içselleştirilmiş bir denetim mekanizmasıdır. Disiplin zorlamaya dayalı yöntemlerden farklı olup bireyleri norm koyma, gözetim ve sınav gibi araçlarla biçimlendirmektedir. Bu süreçte bireyler yalnızca denetlenmekle kalmaz, sürekli olarak denetlendiklerinin de bilincinde oldukları için davranışlarını da düzene sokarlar. Böylece iktidar, bireyin bedenine ve zihnine doğrudan nüfuz ederek onu “itaat eden bir özneye” dönüştürmektedir.Foucault, disiplinin üç temel aracından bahseder; ilk olarak gözetim sayesinde bireyler sürekli izlenirler ve davranışları kayıt altına alınmaktadır. Bu durum bireyde sürekli bir görünürlük hissi yaratmaktadır ve davranışlarını kendi isteğiyle düzeltmesine yol açar. İkinci olarak normleştirme yoluyla bireylerin eylemleri toplumsal normlara göre ölçülmektedir. Normlara uymayan bireyler toplumda düzeltilmesi gereken kişiler olarak adlandırılmaktadır. Son olarak sınav yöntemi ile ise bireyin bilgi birikimi sınav ile değerlendirilir, belgelenir ve sınıflandırılmaktadır. Bu araçlar sayesinde iktidar, bireylerin yalnızca davranışlarını değil, düşüncelerini ve kimliklerini de düzenlemektedir. Foucault'un anlayışına göre disiplinci iktidar, ilk olarak hapishaneler, okullar, ve iş yerleri gibi modern kurumlarda ortaya çıkmaktadır ve zaman içerisinde tüm topluma yayılmaktadır. Örneğin, okulda öğrencilerin sıralı oturması ve belirli kurallara göre hareket etmesi, hastanede hastaların dosyalarla kayıt altına alınması veya fabrikada işçilerin belirli bir tempoyla çalıştırılması, disiplinin toplumsal yaşamın her alanına nasıl nüfuz ettiğini ve bireyin davranışlarının nasıl kontrol edildiğinin açık göstergeleridir. Örneğin okul, bireyleri yalnızca akademik bilgiyle donatmaz; aynı zamanda onların zaman yönetimi, itaat etme ve toplumsal normlara uyma gibi yönlerini disipline etmektedirler. Ve onlara göre topluma uyumlu bireylerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu nedenle Foucault, modern okul sistemini modern hapishanenin bir benzeri olarak görmektedir: Her ikisi de bireyleri denetleyen, normlara uyduran ve üretken kılan disiplin mekanizmalarıdır. Foucault'un düşüncesinde “toplumsal normlara uyumlu bireyler” kavramına dikkat çekmek istiyorum. Modern toplumda iktidarın bireyleri yalnızca dıştan zorlamadığını onları içten dönüştürdüğünü görmekteyiz.

Disiplin mekanizmaları sayesinde bireyler, küçük yaşlardan itibaren toplumsal normları içselleştirir ve kendi davranışlarını bu normlara göre sürekli düzeltmeye başlar. Bu süreç, bireyi “özgür bir özne” olmaktan çıkarıp “uyumlu” olarak tanımlayabileceğimiz bir varlığa dönüştürmektedir. Bu noktada şu soruyu sormak yerinde olacaktır: Birey, gerçekten özgür müdür; yoksa yalnızca normlar etrafında biçimlenmiş bir iktidarın ürünü müdür? Toplumsal normlar içerisinde birey farkında olmasa dahi normalleştirme süreçlerine tabii tutulmaktadır. Okul, aile, iş yeri, medya gibi kurumlar bireylere neyin doğru, neyin yanlış olduğu konusunda sürekli olarak yargılarda bulunur. Birey, bu normlara uymadığı zaman dışlanma, cezalandırılma ya da damgalanma riskiyle karşılaşmaktadır. Bu yüzden zamanla birey, kendi davranışlarını “normal” olanı hedefleyerek yeniden düzenleme ihtiyacı hissetmektedir. Ancak birey toplumsal normlar çerçevesinde hareket ettikçe farklılıklar, eleştirel düşünce, ve yaşanan durumlara karşı direnç azalmaktadır. Birey bu noktada topluma uyum sağlamakla yetinir; iktidar ilişkilerini sorgulamaz, alternatif yaşam biçimlerini, daha iyi bir yaşamı hayal etmez ve mevcut düzeni yeniden üretmeye devam eder. Böylece modern iktidar bireylerin rızasıyla işlemiş olur. Foucault, bu durumu “görünmeyen zindan” metaforuyla açıklamaktadır. Birey kendinin özgür olduğunu zannederken aslında görünmez bir normlar hapishanesinde yaşamaktadır. Bireyin özgürlüğünün modern toplumda nasıl görünmez biçimde yok sayıldığını ve bireylerin “uyumlu vatandaşlar” olarak nasıl şekillendirildiğini görmekteyiz. Foucault, modern toplumların işleyişini ve iktidarın bireyler üzerindeki etkisini anlamak için gözetim kavramını temel bir kavram olarak ele almıştır.

Panoptikon Metaforu: Görünmez İktidarın Mimari Formu

Foucault’nun gözetim teorisini anlamanın en iyi yollarından biri, onun Panoptikon kavramına yaptığı göndermedir. Jeremy Bentham tarafından 18. yüzyılda tasarlanan Panoptikon, dairesel bir hapishane modelidir. Mahkûmlar, gözetleyen onları ne zaman izlediğini bilmedikleri için sürekli izleniyor olma ihtimaline karşı kendi davranışlarını düzeltmektedirler. Bu metafor, Jeremy Bentham’ın panoptikon hapishane tasarımından yola çıkarak, bireyin her an gözetlenebileceği varsayımıyla, dışsal bir baskıya gerek kalmadan kendi davranışlarını sürekli olarak denetlemesini ifade etmektedir. Böylece fiziksel cezalandırmaya gerek kalmadan bireyler kendi üzerlerinde bir denetim kurarlar. Foucault, Panoptikon’u yalnızca bir hapishane tasarımı olarak değil; modern iktidarın nasıl işlediğini açıklayan bir metafor olarak ele almaktadır. Panoptikon’un amacı bireyleri yalnızca gözetim altında tutmak değil; davranışlarını içselleştirilmiş gözetimle sürekli denetim altında tutmayı hedeflemektedir. Günümüzde bu durum, dijital teknolojilerin yaygınlaşmasıyla daha da etkin hâle gelmektedir; sosyal medya platformları, güvenlik kameraları, mobil uygulamalar bireyleri sürekli olarak izlenme ihtimaliyle karşı karşıya bırakmakta ve böylece birey, iktidarın doğrudan müdahalesini hissetmeden kendi üzerinde denetim kurmaktadır. Bu yönüyle panoptikon, modern toplumda gözetim; yaygınlaşan, normalleşen ve bireyin öznel deneyimine içkin hâle gelen bir iktidar mekanizması haline gelmektedir. Birey bu sistemde kendi kendinin gözetleyicisi durumundadır. Foucault’ya göre Panoptikon modeli, okullar, iş yerleri, hastane gibi kurumlarda da görülmektedir. Bu kurumlar, bireylerin, mekânını, davranışlarını ve performansını sürekli izleyerek, onları “uyumlu” bireyler haline getirmek için disiplin tekniklerini uygulamaktadırlar.

Okulda öğrenciler sürekli yoklamalarla ve not sistemiyle izlenir; hastanede hastalar belgelenir ve sınıflandırılır; fabrikada işçiler üretim verimliliği açısından denetlenir. Gözetim, yalnızca bireyleri baskı altına almakla kalmaz; onların düşüncelerini, davranışlarını ve kimliklerini biçimlendirmektedir. Modern birey, sürekli izleniyor olma ihtimali nedeniyle yalnızca gözetimle değil; kendi içselleştirdiği denetimle davranışlarını düzene sokmaktadır. Bu süreçte birey, özgür olduğunu düşünse de aslında görünmez bir iktidar ağına tabi olmak zorunda kalmaktadır. Bu bağlamda, “Gerçekten özgür müyüz, yoksa görünmez bir gözetim ağı içinde mi yaşıyoruz?” sorusu kaçınılmazdır. Bugün özellikle dijital teknolojilerin yaygınlaşmasıyla birlikte gözetim çok daha karmaşık ve yaygın hale gelmiştir. Bu noktada Foucault’un teorisi, bizleri iktidar ilişkileri hakkında sorgulamaya kontrol mekanizmalarının görünmez yanlarının farkına varmaya ve özgürlüğün sınırlarını yeniden düşünmemize yol açmaktadır.

Hapishane: Disiplin Toplumunun Aynası:

Foucault’nun Disiplin ve Ceza adlı eseri, modern toplumda hapishanenin yalnızca suçluları cezalandıran bir kurum olmadığını; aksine toplumu şekillendiren ve bireyleri denetim altına alan bir iktidar mekanizması olduğunu göstermektedir. Mahkûmlar gözetlendiklerini bildikleri için davranışlarını düzeltirler; bu da Foucault’nun Panoptikon kavramıyla simgelenmektedir. Panoptikon modeli, bireyin bir gözetim halinde olmadan da kendi davranışını kontrol etmesine neden olmaktadır. Hapishane yalnızca duvarları olan bir ceza kurumu değil; modern toplumun tüm bireylerini biçimlendiren ve disipline eden iktidar tekniklerinin bir modelidir. Bu bağlamda modern toplumda hapishaneye girmeden, içsel bir denetim altına mı giriyoruz? sorusu mantıklı olacaktır. Bireylerin kendi davranışlarını denetlemeye başlamaları, bizzat kendini kontrol etmesine yol açmaktadır. Böylece birey hapishane içerisinde olmadan da itaatkar ve uyumlu hale gelmektedir. Günümüzde beğenilme, onaylanma ve dışlanma korkusu nedeniyle insanlar ne paylaştıklarına dikkat eder, kendilerini "nasıl görüneceğim?" kaygısıyla denetler. Bu, tam anlamıyla Foucault’nun tarif ettiği içselleştirilmiş gözetimin somut bir örneğidir. Dışarıdan zorlayıcı bir güç olmaksızın birey kendi davranışını şekillendirmektedir. Kendi sağlığını ve bedenimizi kullandığımız teknolojik aletler de bu denetimin bir parçasıdır. Akıllı saatler, spor uygulamaları ve diyet takip yazılımları aracılığıyla bireyler kendi bedenlerini gözetler ve disipline ederler. Sağlık ve fit olma baskısıyla bireyler, bedenlerini sürekli "normale uygun" hale getirmeye çalışır. Sağlık açısından uygun olmayan, kendi vücuduna uygun olmayan bir program içerisinde kendini bulur ve disipline etmeye çalışır. Foucault’nun teorisi bugün dijitalleşen dünyada daha da güncel hale gelmektedir. Modern bireyler, hapishaneye girmeden, teknolojiler ve toplumsal beklentiler, toplumda kabul görme arzusuyla kendi davranışlarını denetleyen ve disipline eden özneler dönüşmüştür. Bu noktada birey özgür olduğunu hissederken tam tersine belirli kurallara normlara bağlı kalarak hareket ederler. Özgürlük, Foucault açısından mücadele edilen, kazanılıp kaybedilen bir şeydir. Bireyler, mevcut iktidar biçimlerini sorguladıkça ve dönüştürdükçe özgürlüğün sınırları genişleyebilir. Bu yüzden Foucault’ya göre özgürlük, statik bir hak değil, dinamik bir pratik olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Pandemi sonrası yaygınlaşan uzaktan çalışma modellerinde bireyler esnek çalışma saatleriyle daha özgür olduklarını hissederek.

Ancak aynı zamanda çevrimiçi izleme araçları, anlık geri bildirimler aracılığıyla sürekli olarak gözlemlenir ve verimli olma baskısı altına girerler. Bu, Foucault'nun "özgür gibi görünen denetim" tanımına günümüzden bire bir uyan bir örnektir. Başka bir örnek ise ; bireyler ne giyeceklerine, ne yiyeceklerine veya nasıl yaşayacaklarına özgürce karar verdiklerini düşünürler. Ancak moda endüstrisi, birtakım trendler, popüler kültür gibi alanlar bireylerin tercihlerini yönlendirir. Bireyler, "kendi seçimim" dedikleri şeyleri aslında toplumsal normlara uygun biçimde seçmektedirler. Bu örnekler gösteriyor ki Foucault'nun özgürlük anlayışı günümüzde dijitalleşen toplumda daha da görünür hale gelmiştir. Modern birey, özgür olduğunu zannederken; aslında kendi üzerindeki denetim mekanizmalarını içselleştirmiştir ve görünmez hale gelmiştir.

Michel Foucault'nun iktidar, disiplin, gözetim ve özgürlük kavramları ışığında modern topluma baktığımızda; bireylerin yalnızca fiziki hapisanelerle değil, görünmez ve içselleştirilmiş denetim mekanizmalarıyla da kuşatıldığını görürüz. "Gözaltında olmak, görünür olmaktır" ifadesi, bu durumu en çarpıcı biçimde özetler. Modern insan, özgür olduğunu düşünse de; davranışları, düşünceleri ve bedenleri üzerindeki görünmez gözetim ve normlar aracılığıyla kendi kendini disipline eden bir özneye dönüşmüştür. Foucault'nun bakış açısı, bize özgürlüğü eleştirel bir bilinçle sorgulama zorunluluğu getirir. Gerçek özgürlük, yalnızca dışsal baskılardan kurtulmak değil; içselleştirdiğimiz iktidar ve normların farkına vararak onlarla mücadele etmekten geçer. Bu yüzden Foucault'nun çalışmaları, günümüzün dijitalleşmiş ve gözetimle örülü dünyasında bireylerin hem daha bilinçli hem de daha dikkatli olmalarını sağlamaya devam etmektedir. Foucault'nun ifadesiyle, birey yalnızca gözaltında değil; her an kendi üzerinde kurulu görünmez gözetim aygıtlarıyla da denetim altındadır. Bu durumu fark etmek ve sorgulamak, hem bireysel özgürlük hem de toplumsal bağlamda vazgeçilmez olmalıdır. Foucault bizlere, görünüşte özgür olduğumuz anlarda bile gözetlendiğimizi ve disipline edildiğimizi hatırlatmaktadır. Bu sebeple, gerçek özgürlük, sadece dışsal değil; zihinsel ve toplumsal prangalardan da kurtulma bilincine erişmekle mümkündür. Bu çalışma, Foucault'nun gözetim toplumu eleştirisinin günümüzdeki güncelliğini ve önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

Foucault, M. (1992). Disiplin Ve Ceza: Hapishanenin doğuşu (M. Koçak, Çev.). İstanbul: İmge Kitabevi.

Lyon, D. (2001). Gözetim Toplumu: Modernitenin Gözü (A. Küçük, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bentham, J. (2008). Panoptikon Gözün İktidarı (Özarslan, Çoban Çev), İstanbul: Su Yayınları.

Yücel Sıpahtı, O. E. (2002). Michel Foucault: Foucaultcu İktidar, Söylem Ve Özne Kavramları. Kurgu Dergisi, 19, 271–282.

